

**ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

БІЛЕЦЬКИЙ Олександр Анатолійович

УДК 37(091)(477.63) “18”-“19”

**РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ
У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Луганськ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Слов'янському державному педагогічному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Лях Галина Романівна,
Слов'янський державний педагогічний університет, доцент кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Віра Олександрівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, завідувач кафедри педагогіки і методики початкового навчання;

кандидат педагогічних наук, доцент
Друганова Олена Миколаївна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, доцент кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки.

Захист відбудеться 20 лютого 2009 р. об 11.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.03 у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розісланий 20 січня 2009 р.

**Учений секретар
спеціалізованої ради**

Л.Л.Бутенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах оновлення і розбудови української державності суттєвого значення набуває організація і подальший розвиток національної школи. Особливої уваги при цьому вимагає початкова школа, яка виступає фундаментом навчання та виховання нової генерації гідних членів суспільства.

Національна державна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття) одним із шляхів розвитку загальної системи народної освіти визначила реформування освіти з урахуванням регіональних особливостей і передового світового досвіду, а також створення оптимальних організаційно-педагогічних, науково-методичних, санітарно-гігієнічних умов функціонування навчально-виховних закладів. У перетворенні сучасної школи важливу роль відіграє історико-педагогічний досвід, вивчення якого дозволяє визначити закономірності розвитку шкільництва в Україні, побачити і реально оцінити проблеми сучасної школи й накреслити шляхи подальшого розвитку освіти. При цьому важливо враховувати здобутки регіонального педагогічного досвіду.

З огляду на це цікавим є досвід організації народної освіти у Катеринославській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Вибір часових меж дослідження не випадковий, оскільки з 1861 по 1917 рр. в системі народної освіти України, як й в усій Російській імперії, відбувалися значні зміни у шкільній справі, пов’язані зі змінами у соціально-економічній та політичній галузях життя тогочасного суспільства. Цей історичний період цікавий тим, що у цей час закладалися основи новітньої педагогіки. Багато нововведень, що впроваджувалися у шкільну практику в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, є актуальними зараз і викликають інтерес сучасних дослідників.

Вивченню народної освіти у Катеринославській губернії в рамках досліджуваного періоду присвятили свої праці вчені-історики Л. Лихачова, О. Мармазова, С. Нестерцова та інші. Дослідження особливостей розвитку освіти Донеччини, як одного з регіонів Катеринославської губернії, проводили Н. Темірова, Л. Терських, Г. Лях, А. Шевченко та інші.

Висвітленням тенденцій у розвитку системи освіти на Катеринославщині в рамках Східноукраїнського регіону займалися І. Живодьор, Н. Калениченко та Ж. Ільченко, В. Курило і В. Подов та ін.

Педагогічна спадщина видатних педагогів, прогресивні ідеї яких суттєво вплинули на розвиток освіти у Катеринославській губернії, досліджувалася М. Веркальцем, О. Давиденковим, Е. Дніпровим,

О. Мазуркевичем, О. Неживим, Л. Рябовол, С. Саяпіною та іншими.

Утім багато проблем розвитку народної освіти залишилися поза увагою дослідників історії педагогіки. Так, потребує вивчення досвід організації української національної школи, приватних шкіл, шкіл етнічних меншин Катеринославської губернії (грецьких, єврейських, німецьких та ін.). Ці проблеми і зараз є надзвичайно актуальними і потребують негайного вирішення. Тому дослідження їх у повному історичному ракурсі дасть можливість глибоко їх осмислити, усвідомити і вирішити. Особливо цінними є ідеї прогресивних педагогів того часу (М. Корф, М. Пирогов, К. Ушинський) щодо організації народної освіти, а також просвітницька діяльність і погляди педагогів Катеринославщини (В. Васильченко, Б. Грінченко, Я. Чепіга, С. Черкасенко та ін.). Саме вони своєю практичною діяльністю заклали підґрунтя нової школи.

На сучасному етапі над дослідженнями історії розвитку народної освіти в Україні працюють такі науковці: В. Вихрущ, В. Галузинський, М. Євтух, С. Золотухіна, О. Сухомлинська та інші. Серед досліджень розвитку народної освіти в Україні пореформеного періоду відзначимо праці О. Драч, Ж. Ільченка, Н. Калениченка тощо. Вивченню організації навчально-виховного процесу у початкових народних училищах у різних регіонах України присвятили свої праці Л. Корж, М. Левченко, Н. Москаленко Т. Столярчук, Л. Терських, В. Євдокимова, Г. Єльнікова. Разом з тим, відсутні праці, у яких би досліджувався розвиток народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Виключенням є наукове дослідження В. Курила „Становлення і розвиток освіти і педагогічної думки Східноукраїнського регіону в XX столітті”. Але у ньому подається аналіз усієї системи освіти регіону на початку XX ст. Розвиток народної освіти Катеринославської губернії залишився недослідженим.

Огляд історико-педагогічних досліджень показує, що дослідниками виконана значна робота щодо вивчення народної освіти в Україні. Однак у ній знайшли відображення лише загальнопедагогічні аспекти. Так, у наукових дослідженнях недостатньо висвітлено перебіг освітніх процесів, зміст освіти, досвід організації і ведення навчально-виховного процесу у земських народних початкових училищах, приватних початкових та іноземних національних школах Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.

Таким чином, актуальність і недостатня розробленість проблеми розвитку народної освіти на Катеринославщині зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **„Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX**

століття)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах досліджуваної на кафедрі педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету теми „Гуманізація навчально-виховного процесу” (протокол № 3 від 28.11.2002 р.). Тема дисертації затверджена Вченою радою Слов'янського державного педагогічного університету (протокол № 3 від 28 листопада 2002 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 10 від 24 грудня 2002 р.).

Об'єкт дослідження – розвиток теорії і практики народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – організація народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.

Мета дослідження – здійснити цілісний аналіз процесу становлення і розвитку народної освіти на Катеринославщині в другій половині XIX – на початку XX століття, визначити загальні тенденції і етапи розвитку народної освіти у губернії протягом зазначеного періоду.

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми в історії вітчизняної педагогічної думки.
2. Визначити етапи розвитку народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.
3. Узагальнити досвід організації процесу навчання у земських, національних та приватних школах Катеринославщини.
4. Виявити складові системи підготовки народних учителів Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.
5. Виявити актуальні проблеми і тенденції розвитку народної освіти у досліджуваній період і накреслити шляхи творчого використання позитивного вітчизняного досвіду у сучасних умовах.

Методологічною основою дослідження стали теорія наукового пізнання, положення про діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ та необхідність їх висвітлення у конкретно-історичних умовах, перехід кількісних змін в якісні; наукові положення в галузі філософії, культурології, педагогіки про взаємозв'язок між тенденціями розвитку системи народної освіти та соціально-економічними й історико-культурними процесами.

Теоретичну основу дослідження становлять теоретичні положення й висновки про особливості розвитку педагогічної науки і

практики досліджуваного періоду (Я. Абрамов, Б. Веселовський, П. Каптерев, С. Миропольський, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов), ідеї видатних вітчизняних педагогів щодо змісту та шляхів організації народної освіти (М. Пирогов, М. Корф, К. Ушинський, М. Завадський, В. Смирнов, Н. Струмінський), дослідження історичних аспектів розвитку освіти і виховання (Л. Ваховський, В. Вихрущ, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Майборода, М. Стельмахович, О. Сухомлинська), концептуальні положення про пріоритетні напрями розвитку народної освіти, шляхи її реформування, що містяться у Законі України „Про освіту”, Державній національній програмі „Освіта (Україна ХХІ століття)”, Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті та Державній програмі „Вчитель”.

Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс **методів дослідження**: аналіз, синтез, конкретно-пошуковий, системно-структурний методи для здійснення історіографічного аналізу проблеми, вивчення теоретичних питань розвитку народної освіти в Україні та Катеринославській губернії; пошуково-бібліографічний та проблемно-цільовий – для аналізу архівних матеріалів, періодичних видань, нормативних і освітніх документів з метою визначення загального стану розвитку народної освіти у Катеринославській губернії упродовж досліджуваного періоду; історико-ретроспективний та історико-порівняльний – для дослідження змісту, напрямів і форм розвитку народної освіти на Катеринославщині; методи узагальнення та інтерпретації даних для визначення актуальних проблем і тенденцій розвитку народної освіти Катеринославської губернії у досліджуваній період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1864 по 1917 рр. Нижня межа – 1864 рік – зумовлена освітніми реформами 60-х років ХІХ століття і прийняттям „Положення про початкові народні училища”, що стало основою для розвитку народної освіти у Російській імперії та в Україні. Верхньою межею визначено 1917 рік – час зміни соціально-економічного, політичного ладу життя, пов'язаний з ліквідацією царизму. Події 1917 року сприяли оновленню суспільних поглядів і демократизації галузі народної освіти.

Географічні рамки дослідження – територія сучасних Донецької, Дніпропетровської, Запорізької і Луганської областей.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за характером та змістом опубліковані та неопубліковані джерела: архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Дніпропетровського, Донецького, Харківського обласних, Російського

державного історичного архіву, а також Маріупольського та Артемівського міських архівів. У роботі було також використано матеріали Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Г.Каразіна.

Окрему джерельну базу становлять наукові матеріали краєзнавчих музеїв м.м. Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Харкова та Одеси, Російського державного архіву земств (С.Петербург) та періодична преса другої половини XIX – початку XX століття, наукові праці видатних педагогів означеного періоду, а також монографії, публікації та дисертаційні роботи сучасних дослідників.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що *вперше* виявлено та обгрунтовано етапи становлення і розвитку народної освіти у Катеринославській губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття, здійснено історіографічний аналіз проблеми. *Подальшого розвитку* дістали наукові уявлення про розвиток на території губернії національних шкіл для іноземних колоністів (німців, євреїв і греків) і особливості навчально-виховного процесу у них, специфіку змісту освіти у приватних училищах Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX століття.

У науковий обіг введено 44 раніше невідомих архівних джерела та нові навчально-методичні матеріали, що розкривають передумови та етапи розвитку народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані при підготовці та викладанні навчальних курсів з теорії та історії педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах різного рівня акредитації; при написанні наукових і навчально-методичних праць з історії педагогіки в Україні. Результати дослідження можуть стати у нагоді для розробки спецкурсу з педагогічного краєзнавства для студентів вищих педагогічних навчальних закладів та учнів педагогічних класів загальноосвітніх шкіл. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі професійної підготовки та перепідготовки педагогічних працівників. Для чинних органів місцевого самоврядування матеріали дослідження можуть бути додатковим аргументом на користь забезпечення пріоритетності освітнього середовища та всієї галузі освіти. Матеріали дисертаційної роботи можуть сприяти підвищенню ефективності взаємодії органів влади і навчально-виховних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися і обговорювалися на засіданнях кафедри

педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету, на аспірантських семінарах, VII Міжнародній науково-практичній конференції „Освіта 2004” (Дніпропетровськ, 2004), Регіональній науково-практичній конференції „Підготовка вчителя у сучасних умовах” (Слов'янськ, 2004), I-й загальноуніверситетській конференції молодих учених „Наука – Досвід – Суспільство” (Слов'янськ, 2004).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 12 одноосібних публікаціях автора, з них – 10 статей у наукових фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається з вступу, двох розділів, висновків за розділами, загальних висновків, списку використаних джерел (267 найменувань) та 11 додатків на 11 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 203 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, територіальні і хронологічні межі дослідження, проаналізовано історіографію та джерела, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, охарактеризовано методологічну та теоретичну основу дисертації, вказано на її наукову новизну, теоретичне та практичне значення, подано відомості про апробацію дослідження.

У першому розділі „**Розвиток народної освіти на Катеринославщині в контексті загального розвитку шкільництва у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX століття**” проведено історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, проаналізовані загальні тенденції розвитку народної освіти в Україні, схарактеризовані освітні процеси на Катеринославщині, систематизовано ідеї вітчизняних педагогів щодо організації навчання і виховання підростаючого покоління у народній школі.

Установлено, що питання організації і розвитку народної освіти належить до актуальних педагогічних проблем, про що свідчать численні праці вчених як досліджуваного періоду, так і сучасності. Визначено три періоди дослідження даної проблеми: перший – 1861–1917 рр. – представлений переважно описовими працями (Я. Абрамов, П. Каптерев, М. Корф, М. Пирогов та ін.); на другому – 1917–80-і рр. XX ст. – переважав критичний аналіз освітньої політики царського уряду та земської діяльності (Є. Мединський, О. Пінкевич, М. Чехов та ін.), а також з'являються узагальнюючі історико-педагогічні праці про розвиток освіти в Україні (І. Грушкевич, В. Смирнов, М. Константинов,

О. Мазуркевич, В. Струминський та ін.); третій – з 1991 року – характеризується активізацією роботи дослідників у галузі історії вітчизняної педагогіки, посиленням інтересу до окремих регіонів України (В. Вихрущ, О. Драч, М. Євтух, С. Золотухіна, Ж. Ільченко, Т. Кравченко, В. Курило, О. Неживий, О. Сухомлинська).

У процесі наукового пошуку встановлено, що протягом другої половини XIX – початку XX століття в Україні склалися сприятливі соціально-економічні умови для загального розвитку народної освіти: скасування кріпацтва, швидкий ріст економіки, демократизація суспільства, позитивні зміни у політичному та культурному житті народу.

Ураховуючи нові економічні та суспільно-політичні умови, царський уряд був вимушений стати на шлях реформ. Так, в Україні були зроблені перші кроки щодо заміни станової школи буржуазною, поширювалася мережа початкових шкіл, з'являлися нові типи навчальних закладів. За освітню справу береться громадськість. Але, незважаючи на освітні реформи, царський уряд ставить ряд перешкод на шляху розвитку народної освіти.

Виявлені загальні тенденції розвитку народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття:

- збільшення загальної кількості початкових навчальних закладів і поступове ускладнення системи народної початкової освіти за рахунок появи нових типів навчальних закладів: міністерських однокласних, двокласних, міських, земських училищ тощо;

- посилення контролю за народною освітою з боку уряду, зміцнення ролі Святого Синоду в організації шкільництва у країні;

- пожвавлення діяльності земств в освітній галузі у 70-х рр. XIX століття, а також розширення навчальних планів і програм у земських школах;

- стримання освітньої діяльності земств урядом шляхом видання постанов, якими встановлювався жорсткий регламент на навчальну та методичну літературу, зміст навчальних програм, що використовувалися у земських школах, а також заборона української мови постановами 1863, 1876 рр.;

- русифікація українського народу, систематичне і планомірне пригноблення і переслідування царським урядом української національної школи і культури;

- згортання земської організаційно-освітньої діяльності наприкінці XIX століття, зниження темпів створення нових народних шкіл і вдосконалення змісту початкової освіти в існуючих школах.

На основі вивчення багатьох історичних джерел встановлено, що у

Катеринославській губернії існувала велика кількість закладів народної освіти, що утворювали своєрідну систему, яка об'єднувала 36 типів початкових народних училищ. Серед них головне місце займала земська початкова школа. Далі йшли церковно-парафіяльні та міністерські початкові училища, а також початкові училища різних етнічних меншин Катеринославщини і початкові училища, що були відкриті приватними особами.

У формуванні системи народної освіти у Катеринославській губернії виокремлено кілька етапів. *Перший етап* (1861– 874 рр.) характеризується тим, що протягом цього періоду домінуючими закладами були церковно-парафіяльні та приходські училища. На *другому етапі* (1874–1890 рр.) починають з'являтися земські школи. Водночас збільшується кількість церковно-парафіяльних шкіл для стримування земських шкіл, що було обумовлено політикою уряду. На цьому етапі з'являються школи національних меншин. Протягом *третього етапу* (1890–1908 рр.) спостерігається швидкий ріст кількості земських училищ, а також розширення мережі міністерських шкіл та приватних початкових училищ. *Четвертий етап* (1908 – 1917 рр.) характеризується активною діяльністю земств, сільських громад та приватних осіб щодо вдосконалення змісту освіти у народних школах губернії. Окрім цього, показниками вдосконалення змісту освіти стали: розробка нових шкільних програм, підручників, посібників, впровадження нових навчальних дисциплін, посилення мотивації навчання в учнів.

Доведено, що підґрунтям для розвитку народної освіти у Катеринославській губернії стали прогресивні ідеї та практична педагогічна діяльність багатьох видатних вітчизняних педагогів-демократів та громадських діячів XIX століття: М. Корфа, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. З'ясовані основні вимоги вітчизняних педагогів до організації народної освіти: обов'язкове навчання школярів рідною мовою, практична доцільність та виховний характер навчання, зв'язок навчання з життям, гармонійне поєднання інтелектуального, патріотичного, фізичного і трудового виховання. Основними дидактичними принципами прогресивні педагоги вважали наочність, тісний взаємозв'язок між предметами, свідомості учнів при оволодіння навчальним матеріалом та доступності навчання і врахування індивідуальних особливостей школярів.

Погляди прогресивних педагогів України і Катеринославщини (С. Васильченко, Б. Грінченко, М. Корф, В. Леонтович, М. Пирогов, К. Ушинський, Я. Чепіга, М. Чернявський, С. Черкасенко та ін.) утворили

нову педагогічну концепцію, загальнолюдську за своїм змістом і національну за формою. Окрім цього, їхні погляди і практична педагогічна діяльність сприяли усвідомленню народними масами необхідності загальної освіти. Це, у свою чергу, формувало нове освітньо-культурне середовище у Катеринославській губернії.

Таким чином, на основі аналізу історичних документів встановлено, що, незважаючи на різні перешкоди, які робив царський уряд, народна освіта продовжувала розвиватися і мала позитивні тенденції у цьому розвитку. А діяльність і погляди прогресивних вітчизняних педагогів свідчать про зрушення у навчально-виховному процесі народної (початкової) школи у бік гуманізації та демократизації.

Отже, прогресивні демократичні ідеї українських педагогів другої половини XIX – початку XX століття та їхня практична діяльність стали основою розбудови національної системи освіти у наступний період – 1917–1920 рр.

У другому розділі „Досвід організації народної освіти на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX століття)” досліджено зміст освіти у земських народних школах Катеринославщини, специфіку розвитку національних шкіл, напрями діяльності приватних шкіл, систему підготовки вчителів для народних шкіл Катеринославщини, а також шляхи використання досвіду розвитку народної освіти у практиці сучасних шкіл України.

У процесі дослідження встановлено, що освітні реформи другої половини XIX – початку XX століття у Російській імперії надали можливість формування неурядових типів початкових навчальних закладів. Одним з таких типів народних закладів початкової освіти була земська народна школа. Завдяки активній громадській діяльності губернського та повітових земських установ Катеринославщини цей тип початкової школи швидко поширився по всій губернії і став домінуючим навчальним закладом.

Ретроспективний зіставно-порівняльний аналіз, вивчення звітів початкових шкіл дозволили виявити основні переваги земської школи перед іншими закладами народної освіти. У земських школах навчання спиралося на такі принципи, як наочність, виховуюче навчання, зв'язок навчання з життям, концентричність у навчанні, доступність навчального матеріалу. У цих школах використовувалися такі прогресивні методи і засоби навчання й виховання, як пояснювальне читання, звуковий метод, наочність тощо. Спеціально для земських шкіл Катеринославщини були створені унікальні за змістом шкільні програми. Завдяки їм школярі протягом невеликого терміну засвоювали основні навички письма,

читання та рахунку. Знання, отримані у земській школі, були ширшими і ґрунтовнішими, ніж ті, що отримували учні у церковно-парафіяльних чи міністерських школах.

Водночас, на території Катеринославської губернії розвивалися і національні школи – школи іноземних колоністів. Жорстка урядова політика була спрямована на асиміляцію етнічних меншин імперії. У таких умовах іноземні колоністи були вимушені пристосовуватися до несприятливих умов. Так, отримання початкової освіти іноземцями відбувалося у різних типах початкових закладів: традиційних, конфесійних, приватних та земських училищах, створених спеціально для колоністів.

У ході наукового пошуку встановлено, що системи закладів початкової освіти у грецьких та німецьких поселеннях мали спільні риси. Це були переважно земські училища, зміст освіти яких був пристосований до вимог колоністів. Навчання у них проходило рідною мовою. Окрім цього учні цих закладів мали можливість ґрунтовно вивчати і російську мову. Але разом з цим, у німецьких та грецьких поселеннях існували і особливі типи навчальних закладів. Так, у греків набули поширення одно- та двокласні громадські училища, що засновувалися і утримувалися на кошти спільноти. На відміну від греків Катеринославщини, німці зберігали власну конфесійну (церковну) та домашню освіту.

З'ясовано, що розвиток національної єврейської освіти проходив у іншому напрямку, ніж у грецьких та німецьких поселеннях. З огляду на те, що по відношенню до єврейської спільноти гніт царського уряду був особливо жорстким, єврейська початкова освіта протягом тривалого часу залишалася суто конфесійною. Але політика царського уряду, спрямована на асиміляцію етнічних меншин з російським народом, зумовила появу нових типів національних навчальних початкових закладів: приватних училищ, казенних (державних) єврейських двокласних училищ, громадських та приватно-громадських закладів початкової освіти.

Таким чином, незважаючи на русифікаторську політику уряду, етнічні групи Катеринославщини змогли зберегти власну культуру та організувати національну освіту за допомогою земських та приватних початкових училищ.

У ході дослідження встановлено, що важливу роль у розвитку народної освіти на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграла приватна ініціатива. Виникнення і поширення приватних початкових училищ у губернії було зумовлено швидкими темпами розвитку різних типів промислових підприємств у Катеринославській

губернії.

Промисловці були зацікавлені у створенні початкових навчальних закладів для народних мас, у яких школярів готували до життя чи хоча б до елементарної праці на підприємствах. Отже, на Катеринославщині упродовж 1876–1907 рр. було відкрито 19 приватних закладів початкової освіти: 7 з них відповідали рівню навчання в однокласних народних училищ, 12 за своїм статусом і навчальними програмами відповідали двокласним народним училищам та вищим початковим школам.

З'ясовано, що умови та рівень навчання у приватних школах були кращі, ніж у початкових школах інших типів. Добродійна діяльність промисловців Дж. Юза, С. Каліберди, купця В. Бронька, поміщика М. Ковтуна та інших у галузі освіти привернула велику увагу громадськості Катеринославської губернії до освіти.

Виявлено, що велике розмаїття закладів народної освіти Катеринославської губернії вимагало більшої кількості кваліфікованих педагогів. На необхідності професійної підготовки вчителів наголошували М. Пирогов, К. Ушинський, М. Корф. За сприянням губернських земств, піклувачів Харківського та Одеського навчальних округів була створена належна система підготовки народних учителів. Вона містила у собі вчительські семінарії, підготовчі вчительські курси при гімназіях та прогімназіях Катеринославської губернії. Так, на Катеринославщині діяло 9 вчительських семінарій (у Великій Янісолі, Маріуполі, Верхньодніпровську, Павлограді, Луганську, Новомосковську, Сартані та 2 семінарії у Катеринославі). Перша вчительська семінарія була створена у 1869 р. у Катеринославі. Крім цього, вчителів для початкових шкіл Катеринославщини готували Харківський і Новоросійський (м. Одеса) університети, Таганрозький учительський інститут (з 1902 року). Велику роль у підвищенні професійного рівня народних учителів Катеринославщини відіграли педагогічні курси-з'їзди, де вчителі могли обмінюватися досвідом, знайомитися з передовими педагогічними ідеями. В організації роботи педагогічних курсів брали участь викладачі Харківського, Новоросійського університетів і Таганрозького вчительського інституту. Вони, зокрема, склали програми літніх педагогічних з'їздів та багатьох народних шкіл Катеринославщини.

На основі співставлення умов, у яких проходив розвиток народної освіти на Катеринославщині протягом другої половини XIX – початку XX століття, і освітніх процесів, що відбуваються зараз, було визначено продуктивні ідеї реформування народної освіти, які можна творчо використовувати на сучасному етапі розвитку України. Це – навчання

рідною мовою у навчальних закладах усіх рівнів, особливо у початковій школі; піднесення ролі місцевих органів самоврядування у справі організації освіти; гуманізація і демократизація навчально-виховного процесу у школах; посилення уваги приватним закладам освіти, а також школам національних меншин на території держави та укріплення дружніх зв'язків з іншими світовими державами, обмін передовим педагогічним досвідом з ними.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні теоретично узагальнено та подано нові підходи до висвітлення процесу розвитку народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Зокрема, проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки.

1. У дисертаційному дослідженні висвітлено процес становлення уявлень про розвиток народної освіти в Україні та зокрема у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. У цьому процесі чітко вирізняються три етапи: I – дореволюційний (70-ті роки XIX ст.–1917 р.), II – радянський (1917 – 1980-ті роки), III – сучасний (з 1991 року). Кожен з них характеризується певними акцентами у висвітленні питання, зумовленими загальною суспільно-політичною ситуацією та пов'язаним з нею ступенем свободи наукової творчості, а також особливостями світоглядних засад.

На першому етапі (70-ті роки XIX ст. – 1917 р.) переважали наукові праці, у яких описані механізми розвитку народної освіти у Російській імперії в цілому (Я. Абрамов, С. Анциферов, О. Білявський, П. Каптерев, М. Корф, М. Пирогов, С. Сірополк, М. Чехов та ін.).

Упродовж другого етапу (1917 р. – 1980-ті роки) у дослідженнях розвитку народної освіти спостерігався більш критичний і детальний аналіз розвитку народної освіти. Більшість історико-педагогічних праць характеризувалася широтою об'єктів досліджень. У дослідженнях Л. Вовк, І. Грушкевича, М. Євтуха, М. Константинова, Є. Мединського, О. Пінкевича, В. Смирнова, Б. Ступарика аналізувався розвиток народної освіти в цілому у Російській імперії і в Україні зокрема.

Третій етап розпочався у 1991 році. Він характеризується детальним аналізом історії розвитку української системи народної освіти, вивченням особливостей розвитку шкільництва у різних регіонах України, пошуком втрачених авторських методик викладання, побудованих на засадах демократії та гуманізму.

2. На основі аналізу значної кількості архівних джерел, а також

наукової літератури виявлені загальні тенденції розвитку народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття:

- поступове збільшення загальної кількості початкових навчальних закладів у країні, що було обумовлено вимогами часу і суспільства;
- посилення контролю за народною освітою з боку уряду, що проявилось у створенні училищних рад та закликанні дворянства до контролю за школою;
- зміцнення ролі Святого Синоду і церковно-парафіяльних шкіл у справі освіти країни;
- посилення гніту уряду до земських народних шкіл, зменшення фінансування земств і збільшення фінансової допомоги церковному відомству;
- залучення Міністерством народної освіти громадськості та окремих приватних осіб до справи розвитку народної освіти;
- постійне посилення діяльності земств країни щодо розвитку народної освіти і збільшення кількості народних училищ;
- систематичне і планомірне пригноблення і переслідування царським урядом української національної школи і культури.

3. З'ясовано, що розвиток народної освіти у Катеринославській губернії протягом досліджуваного періоду проходив у три етапи, кожен з яких мав певні риси.

На *першому етапі* (1861–1874 рр.) основними закладами народної освіти були церковно-парафіяльні та повітові початкові училища. Починають з'являтися земські народні школи, але на цьому етапі їхня діяльність не відзначалася особливою продуктивністю. Упродовж 1861–1874 рр. були визначені мета народної освіти і головні завдання школи.

Для *другого етапу* розвитку народної освіти у Катеринославській губернії (1874–1890 рр.) характерне різке збільшення кількості училищ різних відомств, поява нових навчальних закладів, таких як школи грамоти, початкові школи для іноземних колоністів (греків, німців).

На *третьому етапі* (1890–1908 рр.) поживається діяльність земств у Катеринославській губернії. За сприяння земств на Катеринославщині з'являються нові школи, засновані сільськими товариствами, громадами та окремими особами. У ці роки у Катеринославській губернії розвиток народної освіти набуває надзвичайної сили. З появою приватних та громадських закладів початкової освіти завершується кількісне формування системи народної освіти.

Четвертий етап (1908–1917 рр.) розвитку народної освіти на Катеринославщині характеризувався, з одного боку, піднесенням рівня

освіти у початкових народних училищах Катеринославської губернії, посилення змістовності, фундаментальності в організації освіти, а з іншого боку – соціально-політичними суперечками, зокрема, у питанні навчання українською мовою в українських школах. Незважаючи на те, що прогресивна громадськість і вчителі наполегливо відстоювали право українського народу навчатися рідною мовою, досить сильним було протистояння царського уряду. Тому боротьба за якісну народну освіту та рідну мову у школах тривала до 1917 року.

4. Аналіз творів видатних вітчизняних педагогів досліджуваного періоду дозволив окреслити коло провідних завдань розвитку народної освіти: зв'язок навчання з життям, відповідність народної школи і освіти в цілому вимогам суспільства, якість навчання і наповнення змісту навчання прогресивними здобутками світової педагогіки, створення єдиної багаторівневої системи освіти. Провідною ідеєю педагогічного руху Катеринославської губернії стало те, що народна школа повинна базуватися на прогресивних принципах навчання: наочності, доступності, концентричності, навчання рідною мовою. Ці прогресивні педагогічні ідеї знайшли своє відображення у науково-педагогічних творах і практичній діяльності М. Пирогова, К. Ушинського, М. Корфа, Б. Грінченка, Я. Чепіги, а також членів громадського науково-педагогічного товариства „Просвіта” – Д. Яворницького, Д. Дорошенка, В. Леонтовича та інших.

5. Зміст освіти у земських школах Катеринославської губернії мав гуманістичний і демократичний характер. Ці школи поширювали освіту в основному серед сільського населення, а організація земських шкіл була пристосована до умов сільського життя та побуту. Зміст освіти у школах ґрунтувався на принципах: зв'язку навчання з життям, наочності, послідовності та концентричності, а також врахування вікових особливостей учнів.

6. У ході дослідження з'ясовано, що розвиток національних шкіл у грецьких, німецьких та єврейських поселеннях Катеринославщини відбувався на основі співпраці національних громад губернії з місцевими земствами, результатом чого було створення мережі початкових училищ на базі земських з викладанням навчальних предметів рідною мовою. Специфікою розвитку освіти у поселеннях національних меншин було створення національних громадських та приватних училищ. При цьому єврейська національна школа характеризувалася найбільшою кількістю конфесійних релігійних закладів освіти. Водночас, разом із конфесійними училищами були поширені приватні і громадські єврейські школи, які стали більш прогресивними закладами національної освіти, ніж конфесійні Талмуд-тори чи хедери.

7. Доведено, що розвиток приватної освіти у Катеринославській губернії відбувався у напрямку підготовки майбутніх працівників і благодійному напрямку. У своїй освітній діяльності приватні особи керувалися такими цілями: початкова підготовка учнів до праці на приватних підприємствах та прагнення надати якісну освіту широким верствам населення, навчання талановитих й обдарованих дітей (що привернуло увагу народних мас до освіти).

8. У дослідженні виявлено складові системи підготовки вчителів народних шкіл Катеринославщини. У губернії було сформовано широку мережу навчальних закладів з підготовки народних вчителів, яка включала вчительські семінарії та підготовчі курси при гімназіях. Якісна фахова підготовка вчителів здійснювалася за сприянням вищих навчальних закладів: Харківського та Новоросійського університетів і Таганрозького вчительського інституту. Велику роль у підвищенні педагогічної майстерності вчителів відіграли педагогічні курси-з'їзди. А якість роботи народних вчителів та відповідність посаді постійно перевірялася училищними радами губернії.

9. Дослідження розвитку народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. показало, що в історії нашої вітчизняної освіти є чимало цінних елементів, які не втратили своєї актуальності сьогодні і які можна було б використати для оновлення сучасної школи в Україні. Серед напрямків теоретичного і практичного досвіду досліджуваного періоду, які можуть бути використані для вирішення завдань сьогодення, відзначимо наступні: співвідношення вивчення рідної та державної мов у всіх закладах освіти, створення державного стандарту освіти, перенесення акценту в управлінні освітою від центральних до місцевих органів самоврядування, залучення громадськості до управління освітою. Крім цього, слід більше уваги приділити проблемі організації шкіл для національних меншин, які мешкають на території України та у різних її регіонах. На порядку денному також стоять питання демократизації та гуманізації навчально-виховного процесу, зміцнення зв'язків з школами інших країн світу, зокрема української діаспори.

Проведене дослідження не вирішує всіх аспектів проблеми. До основних питань, що потребують подальшого вивчення, ми відносимо визначення ролі духовенства у розвитку народної освіти на Катеринославщині і загалом в Україні, наступність початкової і середньої освіти, розвиток та проблеми організації освітніх закладів для вірмен та караїмів у губернії.

Основні положення дисертаційного дослідження відображені в таких публікаціях:

1. **Білецький О.А.** Земські школи на території Донецької області / О.А. Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка / Слов'янський державний педагогічний інститут. – Слов'янськ : Вид. центр СДПІ, 2001. – Вип. XII. – С. 62 – 74.

2. **Білецький О.А.** Підготовка вчителів земської народної школи Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.А. Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ : СДПІ, 2002. – Вип. XVI. – С. 18- 21.

3. **Білецький О.А.** Проблеми розвитку єврейської національної школи в Катеринославській губ.(друга половина XIX – початок XX століття) / О.А.Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2003. – Вип. XIX. – С. 28- 32.

4. **Білецький О.А.** Реалізація ідей прогресивних педагогів у національних школах Катеринославщини (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.А. Білецький // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 68- 70.

5. **Білецький О.А.** Місце вчителя у системі народної освіти Катеринославської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / О.А. Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2003. Вип. XX – С. 151 - 153.

6. **Білецький О.А.** Розвиток приватної початкової освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX - початок XX століття) / О.А.Білецький // Рідна школа. – 2004. – №3. – С. 68 - 71.

7. **Білецький О.А.** Позитивні характеристики розвитку народної освіти Катеринославської губернії у XXI столітті / О.А.Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В.І.Сипченка / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2005. Вип. XXV – С. 9 - 17.

8. **Білецький О.А.** Принципи організації освіти у земських школах Катеринославщини (друга половина XIX – початок XX століття) / О.А. Білецький // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка / Слов'янський державний

педагогічний університет. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2008. – Вип. XL.– С. 94 - 97.

9. **Білецький О.А.** Характеристики розвитку народної освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX століття / О.А. Білецький // Проблеми трудової і професійної підготовки : Наук.-метод. зб. / За ред. В.В. Стешенка. – Слов'янськ : СДПУ, 2008. – Вип. 13.– С. 95-101.

10. **Білецький О.А.** Методичне забезпечення навчального процесу у народних школах Катеринославської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / О.А. Білецький // Історико-педагогічний альманах / За заг. ред. О.В. Сухомлинської / Уманський держ. пед. університет. – Умань : АПН України, 2008. – Вип. 1.– С. 55 - 59.

11. **Білецький О.А.** Питання розвитку української національної народної школи на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX століття) / О.А. Білецький // Освіта 2004: Матеріали 7 Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. – Том 4.Історія України. – С. 13 - 15.

12. **Білецький О.А.** Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / О.А. Білецький // Дійсність – думка – дослід: Матеріали 1-ї загальноуніверситетської наук. конф. молодих учених, присвяченої 60-річчю звільнення м. Слов'янська від німецько-фашистських загарбників і 12-й річниці незалежності України (24-26 березня 2004 року) / Відп. ред. проф. Глущенко В.А. – Слов'янськ: Вид. центр СДПУ, 2004. – С. 9 - 11.

Білецький О.А. Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009.

У дисертації досліджується історія розвитку народної освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Розкрито загальний стан і тенденції розвитку народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття, проблеми організації народної освіти у спадщині вітчизняних педагогів XIX століття, вплив їхніх педагогічних поглядів та освітньої діяльності на розвиток освіти.

На основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих джерел та літератури виявлені та обґрунтовані етапи розвитку народної освіти у губернії. Визначено зміст навчання та виховання у земських початкових училищах Катеринославської губернії, національних (українських, грецьких, німецьких та єврейських) початкових шкіл і приватних початкових шкіл. Як підсумок проведеного дослідження, виявлено шляхи використання історичного досвіду у сучасній теорії і практиці шкільництва.

Ключові слова: народна освіта, розвиток, етап, Катеринославська губернія, земство, земська школа, національна школа, приватна школа, Міністерство народної освіти.

Белецкий А.А. Развитие народного образования в Екатеринославской губернии (вторая половина XIX – начало XX столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Луганск, 2009.

Диссертационная работа посвящена исследованию развития народного образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX столетия.

В ходе исследования было указано, что во второй половине XIX – в начале XX столетия к учебным заведениям народного образования относились лишь школы низшего разряда (начальные).

Установлено, что во второй половине XIX – начале XX столетия на территории Екатеринославской губернии сложились специфические условия для развития народной начальной школы. Анализ научно-педагогической литературы, архивных материалов, периодических изданий и государственных документов указанного периода, а также историко-педагогических исследований XX столетия позволил определить направления исследований прогрессивных педагогов и общественных деятелей, а также условия и основные этапы формирования системы развития народного образования в губернии. Проанализированы и обоснованы основные реформы в сфере народного образования и тенденции его развития в Российской империи и в Украине.

В диссертационном исследовании были выведены и обоснованы этапы развития народного образования в Екатеринославской губернии: первый этап (1861–1874 гг.) характеризовался появлением первых

земских школ, разработкой содержания образования и организацией процесса обучения в народных школах (началось введение всеобщего обучения); второй этап (1874–1890 гг.) – этап резкого увеличения количества народных училищ разных ведомств и появления школ новых типов; третий этап (1890–1908 гг.) был связан с расширением сети земских школ и школ, основанных сельскими и иноземными обществами; четвертый этап (1908–1917 гг.) развития народного образования характеризовался изменением деятельности школ с внешней (организационной) на внутреннюю, направленную на усовершенствование внутришкольного содержания образования.

Кроме того, особый акцент необходимо сделать на деятельности отдельных педагогов и общественных организаций губернии. Для педагогической мысли Екатеринославщины во второй половине XIX – начале XX столетия было свойственно единство взглядов педагогов на проблемы народного образования. Каждый педагог Екатеринославской губернии пытался усовершенствовать процесс обучения в народной школе за счет реализации разных принципов и методов обучения и воспитания.

В основе педагогических концепций Б.Гринченко, С.Васильченко, Н.Корфа, В.Леонтовича, Н.Чернявского Я.Чепиги лежала идея использования принципов обучения и воспитания, основанных на опыте и продуктивности народной педагогики, литературного и музыкального фольклора. Основной целью их деятельности было развитие у школьников чувства патриотизма, любви к Родине и родному языку.

Обобщен опыт организации развития народного образования на Екатеринославщине. В диссертации обоснованы преимущества земских школ перед другими учебными учреждениями других ведомств. Было определено, что развитие народного образования в губернии происходило в нескольких направлениях: земское образование и образование, получаемое в национальных и частных училищах. Доказано, что земское образование получалось в основном сельскими жителями и бедными горожанами. Несмотря на это, уровень образования в этих училищах был на достаточно высоком уровне. Так, иноземные поселенцы (немцы и греки) также отдавали предпочтение земскому образованию, специально адаптированному для них. Проанализирован тот факт, что еврейские меньшинства получали образование в основном в частных училищах и традиционных конфессиональных учебных заведениях по причине негативного отношения правительства к образованию иностранцев.

Большое внимание в диссертации уделяется анализу системы подготовки учителей народных школ в Екатеринославской губернии.

Детально анализируется деятельность училищных советов, губернских училищных курсов подготовки и переподготовки учителей, отображена связь прогрессивных педагогических вузов Украины с Екатеринославскими учителями и педагогами.

Определены пути исследования накопленных теоретических идей и практического опыта работы в сфере народного образования Украины.

Ключевые слова: народное образование, развитие, этап, Екатеринославская губерния, земство, земская школа, национальная школа, частная школа, Министерство народного просвещения.

Beletskyi O.A. Development of public education in Katerynoslavska province (second half of the XIXth – beginning of the XXth century). – Manuscript.

Thesis for obtaining a Candidate Degree of Pedagogical Sciences. Specialization – 13.00.01 – General Pedagogics and History of Education. Luhansk Taras Shevchenko National University. – Luhansk, 2009.

The thesis provides an analysis of the state of the development of public education in Katerynoslavska province in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century. up to the present. The general consisting and progress of characteristics of the development of the Ukrainian public education in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century are given coverage, as well as peculiarities of the development of public education in Katerynoslavska province during the determined period, the problems of the organization of public education in the heritage of the native educators of the XIXth century, the influence of their pedagogical views and pedagogical activity upon the development of education.

On the basis of the analysis of the archival materials, published sources and scientific literature the stages of the development of public education in the province are defined and grounded. The content of teaching and upbringing in local primary specialized schools and colleges of Katerynoslavska province is determined, the problems of national primary schools (Ukrainian, Greek, German, Jewish) are revealed, the role of the private initiative As found out the result of the conducted research ways of the use of historical experience in a modern theory and practice of education.

Key words: public education, development, stage, Katerynoslavska province, zemstvo (local administration), local primary school (zemska shkola), Ministry of Public Education.